

Наталля Сліж
Гродна

Сферы выкарыстання старабеларускай мовы як паказчык яе стану развіцця ў XVI ст.*

Полска квітнет лациною,
Литва квітнет русчыною,
Без той в Полще не пребудеш,
Без сей в Литве блазнѣм будзеш.
Той лати[н]а езык дает.
Та без Руси не вытрвает.
Ведзь же юж, Рус, иж тва хвала
По всем свете юж дойзрала;
Весели ж се ты, русине,
Тва слава никгда не зкгине.

Ян Казімір Пашкевіч, 1621 г.¹

Старабеларуская мова, як мова Вялікага Княства Літоўскага, даўно прыцягвае ўвагу даследчыкаў рознага накірунку. У гэтай галіне было зроблена шмат цікавых даследаванняў. Грунтоўнай працай беларускіх мовазнаўцаў стала стварэнне гістарычнага слоўніка беларускай мовы². Асаблівасці мовы закраналіся пры вывучэнні летапісаў³, літаратурных і рэлігійных твораў⁴, заканадаўства⁵. Аднак на сферы выкарыстання старабеларускай мовы

* Асноўныя палажэнні працы былі прадстаўлены на Міжнароднай навуковай канферэнцыі „Пад агульным небам. Народы даўняй Рэчы Паспалітай” (Варшава, 8–9.12. 2011).

¹ Верш са Слуцкага спісу Статута 1529 г. захоўваецца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу (шыфр Q.11.51). Транслітэрацыя вершу зроблена Алегам Ліцкевічам, <http://www.starbel.narod.ru/pashk.htm>, [доступ: 20.03.2013]. Кароткія біяграфічныя звесткі пра Я. Пашкевіча прадстаўлены ў даследаванні Віталія Галубовіча. В. Г а л у б о в і ч, *Ян Казімір Пашкевіч – паэт на мяжы культур [у:] Скарыназнаўства. Кнігазнаўства. Літаратуразнаўства. Матэрыялы III міжнароднага кангрэсу беларусістаў „Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый”*, Мінск, 2000, Мінск 2001, с. 149–152.

² *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 1–32, пад рэд. А.М. Булыкі, А.І. Жураўскага, Мінск 1982–2012.

³ Е. К а р с к и й, *О языке так называемых литовских летописей*, Варшава 1894; Л. С і т к о, *„Kronika Bychowca” na tle historii i geografii języka białoruskiego*, Białystok 2006.

⁴ В. Л а с т о ў с к і, *Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Спроба паясьніцельнай кнігопісі ад канца X да пачатку XIX стагоддзя*, Коўна 1926; У. А н і ч э н к а, *Слоўнік мовы Скарыны*, т. 1–3, Мінск, 1977–94; А. F a ł o w s k i, *Język ruskiego przekładu Katechizmu jezuickiego z 1585 roku*, Kraków 2003.

звернута ўвага толькі ў прадмове да выдання Статута 1529 г. Пры гэтым закранаецца яе ўжыванне толькі ў публічных сферах жыцця: паседжанні Паноў Рады, розных судаў, соймы, войска⁶.

Дадзеная праца прысвечана пытанням распаўсюджвання старабеларускай мовы ў грамадстве ВКЛ у XVI ст. Яна закранае наступныя сферы: міжнародныя і ўнутраныя палітычныя дачыненні, дзяржаўная сістэма кіравання, прыватна-прававыя дакументы, войска, штодзённае жыццё, літаратура. Такім чынам, мы імкнуліся прадставіць шырокі спектр ужывання мовы, яе высокі ўзровень развіцця. Яна была найважнейшым сродкам камунікацыі, захаваннем і перадачы інфармацыі ў краіне.

У даследаванні мы ўжываем тэрмін *старабеларуская мова*, які стала ўвайшоў у гістарыяграфію⁷. Зыходзячы з тэрміналогіі выданняў XVI ст., даследчыкі слухна выкарыстоўвалі тэрмін *руская мова*⁸. Катэгарычнае стаўленне Івана Лапы, што паміж мовай Статутаў і сучаснай беларускай мовай няма нічога агульнага⁹, было падхоплена літоўскімі даследчыкамі¹⁰. Такое меркаванне мае больш палітычны характар, чым навуковы¹¹. Зараз дыскусія адносна тэрміналогіі практычна скончылася.

Верш Яна Казіміра Пашкевіча абраны ў якасці эпіграфа для даследавання не выпадкова. На нашу думку, ён найбольш трапна прадстаўляе характарыстыку старабеларускай мовы і яе важнасць для тагачаснага грамадства.

XVI ст. слухна атрымала назву як залаты перыяд росквіту старабеларускай мовы і літаратуры. Заканадаўча быў замацаваны дзяржаўны статус старабеларускай мовы¹². Яна шырока ўжывалася ў палітычнай, дзяржаўнай,

⁵ И. Л а п п о, *Литовский Статут 1588 г.*, т. 1, *Исследование*, ч. 2, Каунас 1936, с. 329-345; Т. В л а с о в а, *О некоторых языковых особенностях белорусских списков Первого Литовского Статута (1529)* [в:] *Первый Литовский Статут 1529 г.*, Вильнюс 1982, с. 59-64; С. Л а з у т к а, *Академическое издание I Литовского Статута* [в:] *Первый Литовский Статут 1529 г.*, Вильнюс 1982, с. 148-149; M. L i z i s o w a, *Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu litewskiego*, Kielce 1984; M. L i z i s o w a, *Język Kodeksu Olszewskiego (1550). Z recepcji staropolskiego języka prawnego-sądowego w Wielkim Księstwie Litewskim*, Kraków 2000; С. Л а з у т к а, И. В а л и к о н и т е, Э. Г у д а в и ч у с, *Первый Литовский Статут (1529 г.)*, Вильнюс 2004, с. 63-68.

⁶ С. Л а з у т к а, И. В а л и к о н и т е, Э. Г у д а в и ч у с, *op. cit.*, с. 63-68.

⁷ С. Л а з у т к а, *op. cit.*, с. 148-149; J. B a r d a c h, *Statuty litewskie jako wyraz kultury prawnej epoki i ich oddziaływanie na kraje sąsiednie* [w:] *Między Wschodem a Zachodem*, cz. 1, *Kultura umysłowa*, pod red. J. K ł o c z o w s k i e g o, Warszawa 1989, s. 325; S. L a z u t k a, *Język Statutów litewskich i Metryki litewskiej*, „Lithuana” 1997, nr 1/2 (22/23), s. 27-33.

⁸ S. L i n d e, *O Statucie Litewskim ruskiem językiem pisanym i drukiem wydany wiadomości*, Warszawa 1816, s. 11-13, 18.

⁹ И. Л а п п о, *op. cit.*, с. 329-351.

¹⁰ С. Л а з у т к а, И. В а л и к о н и т е, Э. Г у д а в и ч у с, *op. cit.*, с. 30.

¹¹ У. С в я ж ы н с к і, *Вяртаючыся да дыскусіі пра афіцыйную мову Вялікага Княства Літоўскага* [у:] *Metriciaana. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*, т. 3, Мінск 2004, с. 220-227.

¹² И. К р е м к о, *О характере языковой нормы Статута Великого Княжества Литовского 1588 г.* [в:] *Третий Литовский Статут 1588. Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута*, Вильнюс 1989, с. 197.

прававой, культурнай, рэлігійнай, прыватных сферах, што спрыяла развіццю тэрміналагічнага апарату ў кожнай галіне.

Міжнародныя і ўнутраныя палітычныя дачыненні часта здзяйсняліся на старабеларускай мове. Аб гэтым яскрава сведчыць *Метрыка ВКЛ*, якая змяшчае дыпламатычныя лісты, справаздачы, інфармацыю пра пасольствы. У міжнародных адносінах мова выкарыстоўвалася ў кантактах з Маскоўскім княствам¹³, Валахіяй і Крымам. Як паказвае *Метрыка ВКЛ*, у дыпламатычным справаходстве была сфарміравана тэрміналогія, тытулатура, віды дакументаў¹⁴.

Ва ўнутрыпалітычных стасунках дамінавала старабеларуская мова. Ужывалася яна на соймах ВКЛ, а пасля на павятовых соймках, у палітычным ліставанні¹⁵: просьбы шляхты на соймах 1551, 1554 і іншых гадоў¹⁶, інструкцыі шляхты Гарадзенскага павета на сойм 1572 г. (1571)¹⁷, інструкцыі шляхты Жамойцкай зямлі (1587)¹⁸, інструкцыі на віленскі сойм Яну Чыжу ад Жыгімонта Вазы (1590)¹⁹, інструкцыі шляхты Вількамірскага павета (1598)²⁰, ліст Жыгімонта Вазы да гарадзенскага земскага суддзі Грыгорыя Масальскага ў справе гарадзенскага сойма (1589)²¹ і іншыя дакументы.

Такім чынам, кантакты ў міжнароднай і ўнутрыпалітычнай сферы адбываліся на старабеларускай мове, што паказвае яе значэнне не толькі ўнутры краіны, але і яе міжнародны статус.

Дзяржаўная сістэма кіравання, канцылярыя і суды працавалі, базуючыся на старабеларускай мове. Адметную ролю ў яе развіцці адыграла канцылярыя ВКЛ²². Тут былі закладзены асновы фармуляраў усіх відаў крыніц –

¹³ В. Т у м а ш, *Дыпламатычная кантраверсія 1646 году за беларускую мову*, „Запісы Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва” 1974, № 12, Беларуская Палічка, <http://palicka.cjb.net> [доступ: 12.03.2013]; У. С в я ж ы н с к і, *Паверх бар’ераў. Маскоўская мова ў Вялікім Княстве Літоўскім* [у:] *Metriciana...*, с. 237.

¹⁴ *Lietuvos Metrika*, kn. 5, (1427–1506). *Užrašymų knyga 5*, parengė E. B a n i o n i s, Vilnius 1993; *Lietuvos Metrika*, kn. 594, (1585–1600), parengė A. B a l i u l i s, Vilnius 2006; S. S a - l e i, *Ivan The Terrible’s imperial title and problem of its recognition in the West and the East* [in:] *Castrum, urbis et bellum. Зборнік навуковых прац*, Баранавічы 2002, с. 320–341.

¹⁵ Biblioteka Kórnicka, rps. 804, k. 184–184v; *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею* (далее: АЗР), т. 3, 1544–1587, Санкт-Петербург 1848, с. 37, 53; 33–34; *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Okresy bezkrólewí*, t. 1, oprac. H. L u l e w i c z, Warszawa 2006.

¹⁶ *Документы Московского архива Министерства Юстиции*, т. 1, Москва 1897.

¹⁷ А. Р а д а м а н, *Інструкцыя шляхты Гарадзенскага павета паслам на Варшаўскі сойм 1572 г. з агульнаваяводскага сойма Троцкага ваяводства, які адбыўся ў Самілішках 9 снежня 1571 г.* [у:] *Гарадзенскі палімпсест II. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст.*, пад рэд. А. С м а л е н ч у к а, Н. С л і ж, Горадня 2009, с. 246–251.

¹⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), AR, dz. II, sygn. 196.

¹⁹ AGAD, AR, dz. II, sygn. 239.

²⁰ AGAD, AR, dz. II, sygn. 333.

²¹ Biblioteka Jagiellońska, rkp. 6123 IV.

²² Аб працы канцылярыі гл.: А. Г р у ш а, *Канцылярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.*, Мінск 2006.

ад дзяржаўных да прыватна-прававых²³. Пры чым у самой канцылярыі адбываюцца істотныя змены. Калі пры вялікім князі літоўскім Казіміры²⁴ і нават пры Аляксандры Ягелончыку выпісы ўяўлялі сабой кароткія па зместу лісты, то ўжо ў XVI ст. іх змест значна пашыраецца, а самі дакументы часам маюць прыгожую мастацкую афарбоўку²⁵.

XVI ст. стала важным этапам у фарміраванні судовай сістэмы ВКЛ. Самыя даўнія мясцовыя суды – копныя²⁶. У першай палове XVI ст. пачалі дзейнічаць суды старостваў (намеснікаў)²⁷ і ваяводаў²⁸. Яны непасрэдна прычыніліся да развіцця фармуляру прыватна-прававых дакументаў. Да таго ж пастанова віленскага сойма 1551 г. абавязвала запісы на вечнае карыстанне маёмасцю, даравальныя запісы і акты куплі-продажу ўносіць у кнігі ваяводаў, старостваў ці вызнаваць перад павятовымі суддзямі. Выпісы выдаваліся па жаданню асобы. Але гэта не датычылася пазыковых запісаў і запісаў на рухомыя рэчы²⁹. У Статуце 1529 г. падобнага артыкула не было. У судовыя кнігі сталі ўносіць не толькі згаданыя дакументы, але і вяноўныя запісы, развадных лісты і іншыя прыватна-прававыя дакументы.

Перад рэформамі распачалі яшчэ дзейнасць у некаторых паветах „эксперыментальныя” земскія суды для шляхты³⁰. Пасля правядзення земскай рэформы Менскі, Віленскі, Віцебскі, Жамойцкі, Слоні́мскі і іншыя суды выкарыстоўвалі ў справаходстве старабеларускую мову, аб чым сведчаць выпісы

²³ Метрыка ВКЛ з’яўляецца важным дзяржаўным архівам. На сённяшні дзень дзякуючы намаганням беларускіх, літоўскіх, польскіх, расійскіх даследчыкаў выдадзена шэраг тамоў. Асноўны спіс кніг складзены С. Пташыцкім. С. П т а ш и ц к и й, *Описание книг и актов Литовской метрики*, Санкт-Петербург 1887. Спіс выдадзеных тамоў Метрыкі змешчаны на старонках: <http://www.starbel.narod.ru>; <http://www.istorija.lt/html/metrika.html>; http://pawet.net/library/history/bel_history/_metrica/ Метрыка%20Вялікага%20Княства%20Літоўскага.html [доступ: 19.03.2013].

²⁴ Напрыклад, лісты вялікага князя літоўскага Казіміра Радзівілу Осцікавічу вельмі кароткія і займаюць некалькі радкоў. AGAD, AR, dz XI, sygn. 9, k. 2, 4, 9, 15.

²⁵ Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, f. 101-31a; AGAD, dz. I, sygn. 7671.

²⁶ І ч е р к а с ь к і й, *Громадський (копний) суд на Україні – Русі XVI–XVIII вв.* [у:] *Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права*, вип. 4, 5, Київ 1928.

²⁷ Vilnaus Universiteto Bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 7. Gardino pileies teistimo aktai, 1540; *Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов* (далее: АВАК), т. 17, *Акты Гродненского земского суда*, Вильна 1890.

²⁸ Кнігі ваяводаў захаваліся дзякуючы таму, што ўвайшлі ў склад Метрыкі ВКЛ. Некаторыя з іх надрукаваны. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далее: НГАБ), КМФ-18, воп. 1, спр. 11–34; *Беларускі архіў*, т. 2, Менск 1928; Lietuvos Metrika, kn. 230, *11-oji Teismų bylų knyga (1542 m.): (XVI a. pabajgos kopija)*, spaudai parengė I. Valikonaitė, S. Viskantaitė, Vilnius 2001; *Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, воловыского и Оболенского державцы М.В. Клочко. 1533–1540 (Литовская метрика. Книга № 228. Книга судных дел № 9)*, [отв. ред. А.Л. Хороскевич, Г.Я. Голенченко], Москва 2008.

²⁹ АЗР, т. 3, *op. cit.*, с. 33–34; Н. М а к с и м е й к о, *Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569*, Харьков 1902, с. 142.

³⁰ А. Ш а л а н д а, *Земскі суд Гарадзенскага павета (1555–1564 гг.)* [у:] *Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст.*, пад рэд. А.Ф. С м а л е н ч у к а, Н.У. С л і ж, Гародня 2009, с. 35–64.

з судовых кніжак і самі кнігі. Тое ж самае можна адзначыць адносна гродскіх, падкаморскіх, каптуровых, магістрацкіх судаў і Трыбунала ВКЛ³¹. Такім чынам, старабеларуская мова была задзейнічана ва ўсёй судовай сістэме ВКЛ.

Развіццё дзяржаўнай сістэмы кіравання, а таксама судовай сістэмы непасрэдным чынам паўплывала на стварэнне ці запазычанне назваў пасадаў такіх, як **канцлер, воевода, гетман, староста** і інш. Усталёўваецца іх форма напісання ў дакументах. Напрыклад, яе можна бачыць у наступным урывку з кніг Астафея Валовіча, дзе пададзены ўсе яго пасады:

„Выпис с книг п(а)на Остафѣя Воловича маршалка дворног(о), подскар-
бег(о) земског(о), справцы воеводства виленского, писара г(оспо)-
д(а)рського, старосты берестейског(о), державцы могилевског(о)” (да-
кумент ад 1 сакавіка 1566 г.³²).

З судовай сістэмай былі звязаны пасады: **судья, подсудок, писар, возны, ўмацованы**. Адзначым, што апошні выступаў як адвакат у судовых справах. Літаральна **ўмацованы** азначаў асобу, якая атрымала моц прадстаўляць чые-небудзь інтарэсы. Судовыя справы ілюструюць, што **ўмацованыя** былі даволі добра падрыхтаваныя і ўмелі весці аргументаваную палеміку на старабеларускай мове ў судзе. Так, у справе з-за вяноўнага запісу паміж гаспадарскім маршалкам Філіпам Шымковічам, Фёдарам Іванавічам Шымковічам Шкленскім з аднаго боку і гаспадарскім маршалкам Іванам Іванавічам Эсманам Сынкоўскім і яго жонкай Багданай Міхайлаўнай Мялешкаўнай з другога боку, інтарэсы іх прадстаўлялі **ўмацованыя** Аляксандр Данілавіч Пакаршэнскі і Яраш Міхайлавіч Быкоўскі адпаведна. Яны добра ведалі не толькі Статуты 1529, 1566 гг., але і пастановы соймаў (1586). Сваякі мужа Грыгорыя Шымковіча спрабавалі атрымаць маёнтак Кульбачын (Лідскі павет), на якім было запісана вена Барбары. Уласнасць захавалі за ёй да выплаты грошай³³.

Непасрэднае дачыненне да дзяржаўнай і судовай сістэмаў мела права. Галоўную ролю адыграла выданне Статутаў 1529, 1566, 1588 гг.³⁴ Яны рэгу-

³¹ Значная частка судовых кніг захоўваюцца ў НГАБ, ф. 1711, 1741, 1769, 1785 і інш. Большасць кніг Жамойцкага староства ўтрымліваецца ў аддзеле рукапісаў бібліятэкі Віленскага ўніверсітэта. Шэраг кніг было надрукавана: АВАК, т. 11, *Акты главного литовского трибунала*, Вільна 1880; АВАК, т. 12, *Акты Главного литовского трибунала*, Вільна 1883; АВАК, т. 17, *op. cit.*; АВАК, т. 21, *Акты Гродненского земского суда*, Вільна 1894; АВАК, т. 22, *Акты Слонимского земского суда (1555–1570)*, Вільна 1895; АВАК, т. 26, *Акты Унитскага гродскага суда*, Вільна 1899 і інш.

³² Lietuvos Vaistybes istorijos archyvas (далей: LVIA), f. 525, op. 8, b. 146, l. 7.

³³ LVIA, f. 598, op. 1, b. 404, l. 1–33.

³⁴ Даследаванню Статутаў прысвечана шэраг розных прац: И. С к и т с к и й, *Невеночные вдовы по Литовскому Статуту и по толкованию Сената*, „Журнал Министерства Юстиции” 1907, № 7, сентябрь, с. 19–64; И. Д а н и л о в и ч, *Взгляд на литовское законодательство и литовские Статуты* [в:] *Юридические записки*, издаваемые П. Р е д - к и н ы м, т. 1, Москва 1841, с. 1–46; Т. С з а с к и, *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku, i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy, 1529 roku wydany*, т. 1–2, Kraków 1861; С. Л а з у т к а, И. В а л и к о н и т е, *Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по*

лявалі вельмі шырокі спектр пытанняў: ад статусу гаспадара да кошту абрабаваных рэчаў. Мова заканадаўчых актаў сведчыла аб тым, што яна ўжо стабілізавалася ў сваёй дыялектычнай аснове³⁵. Гэта пацвярджае сфарміраваны тэрміналагічны апарат ў розных галінах права. Так, у крымінальным праве былі вядомы паняцці: **головица, навезка, злочынца, грабежъ, кгвалтъ** і іншыя, у сямейным: **вена, привенокъ, посаг, спадокъ, опекунъ** і іншыя. Важна, што ў заканадаўчых актах не толькі ўжываліся тэрміны, але і давалася ім адпаведнае тлумачэнне. Напрыклад:

„**посагъ** (вылучана намі – Н.С.), то есть гроши готовые, золото, серебро, перъла, каменье дорожное, совито шацуючы, а иншую выправу – шаты и всякие уберы, и хусты белые, кони, колыбки и вси инъшыя речы рухомые” (Статут, 1588, р. 5, арт. 1).

Гэтае тлумачэнне даволі добра ілюстравала, што пад пасагам разумеюцца грошы і рухомыя рэчы, а таксама прыводзіўся пералік, якія рэчы могуць быць дадзены ў посаг. Таму заканадаўчыя акты – гэта не толькі крыніцы па прававой тэрміналогіі, але і па яе зместу. Тэрміны, створаныя ў галіне права, актуальныя зараз у беларускай мове, і ўжываюцца даследчыкамі.

З развіццём права і сістэмы дзяржаўнага кіравання было звязана развіццё **прыватна-прававых дакументаў**. Судовая практыка, заканадаўства спрыялі фарміраванню фармуляра і зместу гэтага тыпу крыніц. Сярод іх вылучаліся **тестаментъ (достаментъ, духовница), купля, даровизна, застава, лист на долги, листъ веновный** як асноўныя дакументы па маёмасным аперацыям. Адносна прыватных дакументаў часта ўжываўся тэрмін **листъ**. Напрыклад, у пагадненні Яна Міцковіча і яго жонкі з маці Ганнай: „[...] вызнаваемъ сами на себе симъ нашимъ **листомъ** (вылучана намі – Н.С.)...” (1542)³⁶.

Калі ў XV ст. і пачатку XVI ст. прыватна-прававыя дакументы ўяўлялі сабой кароткія запісы на палову старонкі, то пазней іх змест пашырыўся да некалькіх старонак, дзе падрабязна апісваліся маёмасныя аперацыі і іх умовы. Істотную ролю ў працэсе нармавання зместу дакументаў адыгралі Статут 1529 г. і судовая практыка пасля яго прыняцця. Але варта заўважыць, што гэта было падрыхтавана звычайным правам і юрыдычнай практыкай дастатутавага перыяду. Канчатковым стаў этап пасля прыняцця Статута 1566 г. Неабходная карэктура была ўнесена ў Статут 1588 г. з улікам вопыту працы павятовых судов.

І Литовскому Статуту [в:] Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР. История. XVI, вып. 2, Вильнюс 1976, с. 74–102; J. B a r d a c h, Świecki charakter zwyczajowego prawa małżeńskiego ludności ruskiej Wielkiego księstwa Litewskiego (XV–XVII wieku), „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1963, t. 15, z. 1, s. 85–148; J. B a r d a c h, Trzecizna – część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV–XVI wieku [w:] O dawnej i niedawnej Litwie, Poznań 1988, s. 120–139; V. A n d r i u l i s, Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimoms teisė, Vilnius 2003; A. T a ў т а л е с, Права сямейнае паводле Літоўскіх Статутаў, „Arche-пачатак” 2009, № 7, с. 989–1021; Г. Д з е р б і н а, Права і сям’я эпохі Рэнесансу, Мінск 1997 і інш.

³⁵ И. К р е м к о, *op. cit.*, с. 197–205.

³⁶ Lietuvos Metrika, kn. 230, *op. cit.*, р. 7.

Так, дакументы па куплі-продажу сярэдзіны XVI ст. сведчаць пра яшчэ не скончаны працэс фарміравання іх фармуляру³⁷. Але пры гэтым адзначым, што яны істотна адрозніваліся ад падобных дакументаў пачатку XVI ст. Так, у продажы агарода гарадзенскаму манастыру ад Прыгоды Апіхалевіча за 1506 г. у дакуменце адзначаецца: кошт агарода (15,5 грошай), новы ўладальнік, пісар, некаторыя сведкі³⁸. А вось у продажы 1555 г. Марынай Падгайскай маёнтка Кахнаў (Гарадзенскі павет) троцкаму цівуну і гараднічаму Андрэю Няпрэцкаму прыводзіцца значна больш інфармацыі: апісанне межаў маёнтка, гісторыя яго валодання, кошт продажу, зарука, дата і месца продажу, называюцца сведкі³⁹.

Дакументы сталі ўтрымліваць устойлівыя юрыдычныя фармулёўкі. Напрыклад, з тымі ці іншымі зменамі ў словах ужывалася наступная:

„[...] чиню явно тымъ моимъ листомъ, вобецъ кожъдому кому будети потреба того ведати, або чтути его слышати нинеишимъ и а потомъ будучимъ...” (з вяноўнага запісу каралеўскага каморніка Станіслава Ярмоны жонцы Ядвізе Насілоўскай, 1553)⁴⁰.

Гэта азначала, што дакументам замацоўваецца права ўладання як зараз, так і ў будучым, запіс з’яўляецца законным і зацвярджае права ўласнасці. Падобныя фармулёўкі сустракаліся і ў іншых відах крыніц.

У тэстаментах звычайнай з’явай стаў зварот на пачатку „ў імя Бога”. Важнай умовай складання дакумента стала разумовая паўнапраўнасць асобы, добраахвотнасць распадаржэнняў. Гэта было неабходна для надання законнасці тэстаменту. Пісалі прыкладна ў такой форме:

„Во имя О(т)ца и Сына и Святого Духа, амен. Я Юрий Петрашковиц Володковича з допущен Божского будучы у хоробе моей то есми добре вбачил и врозумел иж нетъ певнейшого над смерть а непевнейшого одно час смертный и будучи **в доброй памяти и в супольном розуме ни от кого не намовень а ни припужон леч сам по свое доброй воли** пишу сей мой тастаментъ (вылучана намі – Н.С.)” (1545)⁴¹.

Развіццё прыватна-прававых дакументаў мела пад сабой практычны сэнс: „иж памет чол(о)в(е)ческая есть коротка, если бы писмом подпирана

³⁷ J. K i a u p i e n ę, *Kilka uwag o zapisach, formularzu dokumentu kupna-sprzedaży w Wielkim Księstwie Litewskim przed II Statutem Litewskim 1566 roku* [w:] *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 2004, s. 353–354.

³⁸ НГАБ у Гродне, ф. 128, воп. 1, спр. 2, арк. 7. Падрабязней пра гэты і іншыя падобныя дакументы гл.: Н. С л і ж, *Невядомае пра вядомае: уладанні царквы і манастыра Св. Барыса і Глеба ў канцы 15 – пачатку 17 ст.*, „Гістарычны альманах” 2012, т. 18, с. 7–10.

³⁹ Н. С л і ж, *Маёмасць гарадзенскага ключніка Мікалая Яновіча ў першай палове XVI ст.* [у:] *Гарадзенскі палімпсест. 2009...*, с. 238–245.

⁴⁰ НГАБ, КМФ-18, спр. 34, арк. 139–140 адв.

⁴¹ Lietuvos mosklų akademijos Bibliotekas rankraščių skyrius, f. 1–554.

не была" (з тэстаменту слонімскага шляхціца Паўла Ірыковіча, 1555)⁴². Такім чынам, пісьмовыя крыніцы становяцца для насельніцтва ВКЛ важным сродкам захавання і перадачы інфармацыі. Гэта не толькі ўсведамляецца і падкрэсліваецца, але і з'яўляецца галоўным чыннікам для складання дакументаў і стварэння сямейных архіваў. Вусны пераказ распараджэнняў перастае мець заканадаўчую моц. У сваю чаргу гэта спрыяе развіццю юрыдычнай мовы, бо ў дакументах павінны былі прысутнічаць адпаведныя, зразумелыя фармулёўкі. Да канца XVI ст. прыватна-прававыя дакументы заканчваюць сваё фарміраванне па фармуляру і зместу. Акрамя таго, яны сталі ўзорам для падобных дакументаў на старапольскай мове.

Старабеларуская мова выкарыстоўвалася ў **вайскавай сферы**: попісы войска ВКЛ 1528⁴³, 1565, 1567⁴⁴ гг., кнігі гетмана ВКЛ⁴⁵, шых войскаў ВКЛ у Радашковічах у 1567 г.⁴⁶ Гэта спрыяла развіццю тэрміналогіі ў гэтай галіне. Напрыклад, пры вопісу рэчаў у Азярніцы (Слоніmsкі павет) пасля смерці Івана Іванавіча Гарнастая, радашкоўскага дзяржаўцы, згадваліся найменні, якія мелі дачыненне да вайсковых рэчаў:

„А то сут военные речи
Напродъ панцыров 20
Шышаков 20
Прилбиц 13
Седел турецких с уздами
Тарчеи и древ 20
Пере столцова золотом оправлено
Перя павего кить 50
Наметов 20
Сукон до возов 20
Ланцугов до тых же возов 20
В замочку гаковниц 20
Ручниц 100
Пороху бочок 5
Кул железных 50”⁴⁷.

⁴² Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актавых кніг Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі), Мінск 2012, с. 345.

⁴³ *Перапіс войска Вялікага Княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага*, кн. 523, кн. Публічных спраў, падрыхт. А.І. Г р у ш а, М.Ф. С п і р ы д о н а ў, М.А. В а й т о в і ч, Мінск 2003.

⁴⁴ *Русская историческая библиотека*, т. 33, *Литовская Метрика. Отдел третий*, ч. 3, *Книги публичных дел. Переписи Литовского войска*, Петроград 1915.

⁴⁵ Кнігі гетман ВКЛ вёў ва ўмовах вайсковага часу, бо меў судовыя паўнамоцтвы. „Выпись с книгъ его м(и)л(о)сти п(а)на Григоря Ходкевича п(а)на виленъского гетъмана навъшъшого великого князтва лит(ов)ского старосты городенского и могилевского”. AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 347, k. 20.

⁴⁶ AGAD, dz. 1, sygn. 7789.

⁴⁷ AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 391, k.40.

Згаданыя прыклады ілюструюць наяўнасць адпаведных тэрмінаў для войска, вершнікаў, зброі, а таксама шырокае ўжыванне мовы ў вайскавай сферы.

Як сведчаць судовыя справы, рэестры і інвентары, прыватныя дакументы⁴⁸ ў **штодзённым жыцці** сфарміраваліся адпаведныя назвы для побытавых рэчаў (*ложьки, полумиска, миска, ополоникъ, друшлякъ, скриня, скатерть (обърусь), ручникъ, простира, навлочъка, подушка, колѣдра* і інш.⁴⁹), вопраткі (*саянъ, сукня, шубка, кошуля, фартушокъ, кгермакъ, жупанъ* і інш.⁵⁰), упрыгожванняў (*колѣнеръ перловый, венокъ, тканица, перстень* і інш.⁵¹), прыладаў працы (*пила, склять, свердель, долото* і інш.⁵²), пабудов і пакояў (*домъ, светлица, клетъ, погребъ, изба, броваръ, лазня, гумно, одрына, хлевъ* і інш.⁵³) і інш. Развіццю найменняў розных рэчаў спрыяла складанне рэестраў пры продажы маёнткаў, падзеле маёмасці, пры выданні замуж, пасля смерці асобы. Маёмасныя аперацыі вымагалі складання вопісу, па якому перадавалі маёмасць ад аднаго ўласніка да другога.

Старабеларуская мова ўжывалася ў **прыватнай сферы жыцця**: у дзённых⁵⁴ і перапісцы. Так, архіў Гарнастая ўтрымлівае багатае ліставанне на старабеларускай мове. З ліста Івана Гарнастая да брата Астафея вядома, што нават пасля падзелу маёнткаў адносіны паміж імі не склаліся. У Лебедзеве і Радашковічах Астафей пазбягаў брата:

„[...] ходил от мене яко ветръ, яко бы мя В(аша) М(илость) не знал”,
„[...] показали ми В(аша) М(илость) велку неласку и нем(и)л(ость) бра-
тёрску [...]” (Вільня, 10 сакавіка 1568 г.)⁵⁵.

На старабеларускай мове быў напісаны ліст падскарбія ВКЛ Івана Гарнастая Жыгімунту Аўгусту ў справе выплаты пасагу сёстрам Васіля Талочынскага яго жонкай Марыяй Жаслаўскай⁵⁶. Марыя Жаслаўская вяла перапіску

⁴⁸ *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага*, кн. 560/3, Мінск 2010, с. 100–121; АВАК, т. 8, Вільня 1875, с. 411–420; *Инвентари магнатских владений Белоруссии XVI–XVIII вв. Владение Сморгонь*, Мінск 1977, с. 24–32; З. К о п ы с к и й, *Источниковедение аграрной истории Белорусии*, Мінск 1974, с. 44–45; В. Ш а б л ю к, *Феодальные сядзібы XVI–XVIII стст. Верхняга Панямоння* [у:] *Помнікі мастацкай культуры Беларусі эпохі Адраджэння*, Мінск 1994, с. 240–244.

⁴⁹ НГАБ, КМФ-18, спр. 260, акр. 555–555 адв.; НГАБ у Гродне, ф. 1664, воп. 1, спр. 316; AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 391, k. 33, 37–41.

⁵⁰ НГАБ, КМФ-18, спр. 260, акр. 555–555 адв.

⁵¹ НГАБ, КМФ-18, спр. 260, акр. 555–555 адв.; НГАБ у Гродне, ф. 1664, воп. 1, спр. 316.

⁵² AGAD, zbór dokumentów pergaminowych, sygn. 8669.

⁵³ *Тастаменты шляхты...*, с. 524.

⁵⁴ *Помнікі старажытнай беларускай літаратуры*, пад рэд. Ю.С. П ш ы р к о в а, Мінск 1975; З. К і п е л ь, *Беларуская мова як культурна-сацыялагічны фактар (на прыкладзе адной сямейнай хронікі XVI ст. [у:] „Беларусіка-Albaruthenica”, кн. 3, Нацыянальная і рэгіянальная культура, іх узаемадзеянне*, Мінск 1994, с. 177–182.

⁵⁵ AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 392, k.56–57. Аўтарка выказвае падзяку беларускаму даследчыку Андрэю Янушкевічу за магчымасць карыстацца інфармацыяй з гэтага дакумента.

⁵⁶ Гэты дакумент захоўваецца ў архіве Гарнастаяў. Ліст пісаўся ў двух экзэмплярах: адзін Паўлам Астравіцкім высланы вялікаму князю літоўскаму, а другі застаўся ў І. Гарнастая.

па-старабеларуску са сваім старасельскім служэбнікам Раманам Кошэвічам⁵⁷ і пасынкам Іванам Гарнастаем (1560)⁵⁸. Гэта паказвае, што наша эліта выкарыстоўвала старабеларускую мову не толькі ў публічнай, але і ў прыватнай сферы жыцця.

Пра развіццё мовы таксама гавораць розныя **ўстойлівыя выразы і словы для абразы**. У дакументах яны сустракаюцца не так часта. Гэта маглі называць агульным выразам: „*Соромотить и похвалки чинить*”⁵⁹. Звычайна сваркі здараліся ў карчме, і там можна было пачуць: „злодей” (1539), жыды пры сварцы адзін на другога „вже одного ока не маешь, то я тебе другое выйму” (1539), „невчливы злодзей и разбойник” (1540), Каледзіная на татарына князя Мулкуамана Міскевіча казала „кажемяка”, а ён у адказ „смердовка” (1540), татарын абразіў другога татарына „скурвымъ сынамъ” (1540), Матея Боктаца Натутевіча назвалі „злodeемъ и холопомъ” (1540)⁶⁰, Андрэя Сасіна ў доме Астафея Валовіча абразіў гаспадарскі дваранін Багуфал Дарашкевіч, назваўшы яго „смердомъ” і „холопомъ” (1555)⁶¹.

У скарзе віцебскай мяшчанкі Глазовай на мешчаніна Данілу адзначаецца, што ён абразіў яе наступнымі словамі: „невестою лихою, курвою”, абвінаваціў у сексуальных адносінах з жаўнерамі. Пасля гэтага абвінавачвання муж не захацеў з ёй жыць, і яна падала ў суд. За абразу з мешчаніна спагналі 10 коп (1539)⁶². Адзначым, што пазней у Статуце 1588 г. (Р. 3. Арт. 28) абразлівым словам стала лічыцца **вшетечница**, якое было запазычана з польскай мовы. Артыкул пра абразу жанчыны паходзіць з візантыйскага права. Ён быў уключаны ў Статут Яраслава, але там выкарыстоўваўся тэрмін **блядь**⁶³.

Асобна заслугоўваюць увагі цікавыя выразы, якія паказваюць прыгажосць старабеларускай мовы і трапнасць выказванняў. Так, у судовым прысудзе было выказванне „мужик пакуль добрь пакуль есть отчичь” (1540). У справе аб разводзе гарадзенскі мешчанін Багдан Хведкевіч так казаў пра сваю жонку Аўдоццю Валадкоўну:

„за 22 год жона моя смачно ела и пила, и в красне ходила, во всеми вживала с ким хотела, а я в пашни надзовал и робил яко холоп одну скитеру мне даст тым и кормлюся” (1540)⁶⁴.

Тэстамент падскарбія ВКЛ Івана Гарнастая можна аднесці да шэдэўраў літаратуры (1555). У ім сустракаюцца наступныя выразы:

Акрамя таго, былі і іншыя судовыя справы паміж Марыяй і сёстрамі Талочынскімі з-за маёмасці брата. AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 295, k. 141–143, 178–182, 288, 299–304.

⁵⁷ AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, sygn. 295, k. 1.

⁵⁸ *Ibidem*, k. 151–154.

⁵⁹ НГАБ, ф. 1755, воп. 1, спр. 2, арк. 55–56, 66–66адв.

⁶⁰ АВАК, т. 17, *op. cit.*, с. 11, 59, 135, 171, 205, 207, 209, 242.

⁶¹ АВАК, т. 21, *op. cit.*, с. 23.

⁶² *Судебная книга...*, с. 230–231.

⁶³ *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, Москва 1976, с. 105.

⁶⁴ АВАК, т. 17, *op. cit.*, с. 120, 242.

„Бом все лета живота моего во чрево и гортань свою яко адъ насытити метал и глотал а ни жадное м(и)л(о)сти никому ни в чом не показал а ничего никому николи не дал и м(и)л(а)стына не чинил“, „яко змии и аспид лютыи на каждого ся лютостиве гневом метал“, „день судный яко тать в нощи приходит“⁶⁵.

Наяўнасць такіх выказаў і абразыў сведчаць пра распаўсюджанне мовы і яе шырокае ўжыванне ў штодзённым жыцці.

Немагчыма абмінуць літаратуру XVI ст., якая ў гэты перыяд перажывае сапраўдны росквіт. Гэты накірунак вывучаны даволі добра ў навуцы, таму толькі адзначым асноўныя тэндэнцыі. Да канца XV ст. дамінавала рукапісная кніга. Са з'яўленнем кнігадрукавання рэлігійныя выданні спрыялі пашырэнню ў царкоўным асяроддзі старабеларускай мовы. Найважнейшае значэнне мела дзейнасць Францыска Скарыны⁶⁶.

Варта адзначыць наяўнасць розных жанраў у літаратуры: летапісы⁶⁷, палемічная літаратура⁶⁸, пераклады⁶⁹, палітычная сатыра⁷⁰. Яны сведчаць

⁶⁵ AGAD, Zbór dokumentów pergaminowych, sygn. 8668. Пра тэстамент І. Гарнастая і яго публікацыю гл.: Н. С л і ж, *Сям'я Івана Гарнастая, падскарбія ВКЛ*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne“ 2012, nr 38, s. 7–46.

⁶⁶ Аб рукапісных кнігах і кнігадрукаванні гл.: Е. К а р с к и й, *Западнарускіе пераводы Псалтыры в XV–XVII веках*, Варшава 1896; М. Р о з у с к а - S m o r a g d, *Ewangeliaż ławryszewski*, Kraków 1999; В. Л а с т о ў с к і, *op. cit.*; S. Z i m m e r, *The beginning of Cyrillic printing Cracow, 1491 From the Orthodox past in Poland*, New York 1983; М. Н і к а - л а е ў, *Гісторыя беларускай кнігі. Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага*, т. 1, Мінск 2009; *Францыск Скарына і яго час. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 1988; *Кніга Беларусі: 1517–1917. Зводны каталог*, склад. Г.Я. Г а л е н ч а н к а і інш., Мінск 1986; Z. J a r o s z e w i c z - P i e r e s ł a w s e w, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2003; *Катэхізіс. Помнік беларускай Рэфармацыі XVI ст.*, адаптаваны тэкст, пер. з старажыт. бел. мовы Н. К а б е л к а, Мінск, 2005 і інш.

⁶⁷ *Полное собрание русских летописей*, т. 32, *Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного*, Москва 1975; т. 35, *Летописи белорусско-литовские*, Москва 1980.

⁶⁸ *Русская историческая библиотека*, т. 4, *Памятники полемической литературы в Западной Руси*, кн. 1, Санкт-Петербург 1878.

⁶⁹ Напрыклад, адзначым наступныя пераклады: Аповесць пра Трышчана, Аповесць аб Тундалі, Аповесць пра Баву; Аповесць пра Атылу, Александрыя, Аповесць аб Троі. Аб перакладной літаратуры гл.: *Беларускі Трышчан*, пад рэд. М. М а ш к е в і ч а, Вроцлаў 2006; З. К і п е л ь, *Беларуская перакладная літаратура XV–XVI стст. як паміж Усходам і Захадам* [у:] *Беларусь паміж Усходам і Захадам. Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сістэмы*, ч. 2, Мінск 1997, с. 175–181; З. К і п е л ь, *Лёс беларускай аповесці аб Тундалі ў святле беларускіх усходне-славянскіх дачыненняў* [у:] *Скарыназнаўства...*, с. 140–143; А. Б р а з г у н о ў, *Трансфармацыя і эвалюцыя заходнееўрапейскага рыцарскага рамана ў беларускай літаратуры XVI ст.* [у:] *Скарыназнаўства...*, с. 143–149; [online] www.starbel.narod.ru/3lp.htm [доступ: 20.03.2013].

⁷⁰ Дз. Д а ў г я л а, *З беларускага пісьменства XVII стал. Творы Цыпрыяна Камунякі „Ліст да Абуховіча“ і „Прамова Мялешкі“*, „Arche-Пачатак“ 2009, № 7, с. 768–816.

пра высокі ўзровень развіцця мовы. Такім жа сведчаннем з'яўляюцца паэтычныя творы⁷¹ і песні⁷².

Да таго ж мелі важнае значэнне для развіцця мовы выданні граматык і буквароў: ананімная граматыка з друкарні Мамонічаў (1586), граматыка-буквар Івана Фёдарова (1574), азбука з лексісам і граматыка Лаўрэнція Зізана (1596), граматыка Мялета Сматрыцкага (1619) і граматыка Івана Ужэвіча (1643)⁷³.

Падсумоўваючы вышэй прыведзеныя факты адзначым, што старабеларуская мова выкарыстоўвалася ў розных сферах – ад міжнароднай да прыватнай: палітыка, дзяржаўная сістэма кіравання, прыватна-правовыя дакументы, войска, штодзённае жыццё, літаратура. У грамадстве яна была галоўным сродкам для камунікацыі, перадачы і захавання інфармацыі. У яе распаўсюджанні і развіцці прымалі ўдзел усе носьбіты мовы. Калі адны прычыніліся да напісання заканадаўчых актаў, літаратурных твораў, то іншыя да захавання мовы, стварэння попыту на дакументы і творы на роднай мове.

У XVI ст. старабеларуская мова была мовай унармаванай і стабільнай⁷⁴. Яна мела свой тэрміналагічны апарат ва ўсіх асноўных сферах жыццядзейнасці, што сведчыць пра яе тагачасны высокі ўзровень развіцця.

Natallia Slizh

Spheres of usage of the Old Belarusian language as indices of the level of its development in the sixteenth century

A b s t r a c t

Old Belarusian has been studied as the state language of the Grand Duchy of Lithuania for a long period. Linguistic peculiarities have been analysed in studies of chronicles, literature, and legislative acts. This paper is concerned with the spread of Old Belarusian in the society of the GDL in the sixteenth century. Old Belarusian was used widely in international and domestic politics, executive and judicial systems, army, private documents, everyday life, and literature. The language was highly developed and was the main medium of communication and information transfer.

⁷¹ Напрыклад, вядомы вершы на гербы А. Валовіча, Л. Сапегі і інш. *Анталогія беларускай паэзіі*, т. 1, Мінск 1993, с. 52–57, 69, 72, 74; *Старажытная паэзія Беларусі (XVI – першая палова XVII ст.)*, Мінск 1992; [online] www.starbel.narod.ru/sth.htm [доступ: 20.03.2013].

⁷² P. B a ŋ k o w s k i, *Dwa teksty „Bogarodzicy” w dwóch rękopiśmiennych Statutach Litewskich z I-ej połowy XVI w.*, „Acheion” 1948, t. 18, s. 159–184.

⁷³ Падрабязней гл.: А. Я с к е в і ч, *Старабеларускія граматыкі*, Мінск 2001.

⁷⁴ И. К р е м к о, *op. cit.*, с. 197.